

Maciej Walczak

Czy owad to zwierzę?

Zoophilologica. Polish Journal of Animals Studies 1, 271-277

2016

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MACIEJ WALCZAK

Uniwersytet Śląski

Czy owad to zwierzę?

Chcąc odpowiedzieć na pytanie, czy owad jest zwierzęciem czy też nie, należy w pierwszej kolejności ustalić odpowiednią płaszczyznę ontologiczną, którą, jak się wydaje, jest płaszczyzna językowa, szczególnie w przypadku rozważań filologicznych. To właśnie językowe, a nie naukowe, wtórne wobec językowego, postrzeganie i poznawanie rzeczywistości, obiektów i ich właściwości, pozwala uchwycić specyfikę tychże w wyobrażeniach człowieka o nich, wyobrażeniach niekiedy pierwotnych, naiwnych, czy błędnych, ale i naturalnych, niespreparowanych przez mędrca szkiełko i oko. Pomimo tego zasadnym dla zachowania obiektywnego podejścia do tytułowej kwestii wydaje się uwzględnienie naukowych wytycznych i danych, którymi również będziemy się kierować.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na tytułowe pytanie – czy owad to zwierzę – przede wszystkim z punktu widzenia językowego postrzegania tych istot i sposobu ich kategoryzacji w językowym obrazie świata Polaków i Rosjan oraz samego sposobu eksplikacji znaczeń leksemu *owad* / *насекомое* w słownikach objaśniających. Rozważania będą zatem prowadzone głównie na podstawie materiału leksykograficznego.

Punktem wyjścia niechaj będzie kontrastywna charakterystyka hiperonimów – polskiego *zwierzę* / rosyjskiego *животное* – odzwierciedlająca naukowy, encyklopedyczny punkt widzenia. Encyklopedyczna definicja pojęcia *zwierzę* w języku polskim brzmi:

jedno- lub wielokomórkowe, cudzożywne organizmy żywe, rozmnażające się najczęściej płciowo, posiadające zwykle zdolność ruchu postępowego; potrafią też odbierać bodźce ze środowiska zewnętrznego [...]. Stanowią podkrólestwo

obejmujące ok. 1,5 mln gatunków [...], dzielące się na typy, m.in.: wiciowce, orzęski, gąbki, parzydełkowce i nieparzydełkowce, płazińce, obleńce, pierścienice, pazurnice, stawonogi [do nich właśnie zaliczane są owady – M.W.], mięczaki, szkarłupnie, przedstrunowce, strunowce; do tego ostatniego typu należy podtyp kręgowców obejmujący na przykład gromady: ryb, płazów, gadów i ssaków¹.

Rosyjska definicja encyklopedyczna jest następująca:

организмы, составляющие одно из царств органического мира. Общие свойства животных и растений (клеточное строение, обмен веществ) обусловлены единством их происхождения. Однако, в отличие от растений, животные – гетеротрофы, т.е. питаются готовыми органическими соединениями, т.к. не способны синтезировать питательные вещества из неорганических соединений; как правило, активно подвижны. Одноклеточные и многоклеточные организмы. Основные типы: простейшие (часто рассматривают как подцарство, включающее несколько типов), губки, кишечнополостные, плоские, первичнополостные, кольчатые черви, моллюски, членистоногие, иглокожие, хордовые (в т.ч. подтип – позвоночные)².

Bazując dodatkowo na danych, jakie dostarcza nam nauka (biologia, zoologia), nie ma najmniejszych wątpliwości, że owad jest zwierzęciem. Jak podaje polska definicja encyklopedyczna – „owady (*Insecta*), gromada zaliczana do typu stawonogów (*Arthropoda*), obejmująca około 75% wszystkich opisanych dotychczas gatunków zwierząt”³. Nie jest bynajmniej niczym nowym to, że naukowy obraz świata różni się nierzadko od językowego (naiwnego) obrazu. Tę asymetrię można zauważyć, na przykład w sposobie postrzegania owadów przez użytkowników języka (tu: polskiego i rosyjskiego). Należy zaznaczyć, że dla użytkowników języka rosyjskiego zwierzęciem (ros. *животное*) będzie tylko ta istota, która zaliczana jest do gromady ssaków. Zatem ryby, ptaki, pajęczaki, gady i, rzecz jasna, owady do hiperonimu *zwierzęta* nie będą włączane, choć język rosyjski, w odróżnieniu od polskiego, poprzez gramatyczną kategorię żywotności sygnalizuje na poziomie morfologicznym przynależność tych stworzeń do istot żywych (por. pol. *Widzę te owady* vs ros. *Я вижу этих насекомых*). Dla języka polskiego owad również nie będzie zwierzęciem, co potwierdzają niektóre definicje zawarte w słownikach objaśniających. Najpierw jednak spróbujemy ustalić, czym jest samo pojęcie *zwierzę* w omawianych językach i czy *owad* jest doń włączany. Elektroniczny *Wielki słownik języka polskiego* podaje następującą eksplikację: „zwierzę – istota żywa niebędąca rośliną, człowiekiem, pta-

¹ *Popularna Encyklopedia Powszechna*. T. 20. Red. J. PIESZCZACHOWICZ, J. CZOPEK i in. Kraków 1998, s. 218.

² *Большой Энциклопедический словарь*. Zob. <http://www.vedu.ru/bigencdic/21305/> [data dostępu: 13.04.2015].

³ *Popularna Encyklopedia Powszechna...* T. 12. Kraków 1996, s. 302.

kiem, rybą ani owadem”⁴. Znaczenie opatrzone kwalifikatorem potoczności. Nieco inną definicję *zwierzęcia* znajdziemy w *Słowniku języka polskiego* PWN, zapewne odzwierciedlającą zantropocentryzowany sposób kategoryzacji zwierząt: „zwierzę – każde żywe stworzenie z wyjątkiem człowieka”⁵. Na tej podstawie pośrednio można wnioskować, że owad jest zwierzęciem – jako żywe stworzenie i niebędące człowiekiem. Pojęcie *zwierzę* jest zatem definiowane w opozycji do człowieka. Odmienną, bo, jak się wydaje, znacznie mniej antropocentryczną definicję *zwierzęcia* można znaleźć w leksykonach języka rosyjskiego. Zapewne uwzględnia ona również naukowe, a nie tylko językowe przesłanki: *всякое живое существо, исключая растения*⁶. Można i w tym przypadku pokusić się o pośredni wniosek płynący z tej definicji – że nie tylko owad jest zwierzęciem, lecz także człowiek (każda istota żywa, z wyjątkiem roślin).

Wspomniana wcześniej asymetria między naukowym i językowym postrzeganiem rzeczywistości i tym samym „zwierzęcości” owadów może wpływać na to, że niektórzy leksykografowie, szczególnie polscy, używają mniej ostrych i mniej jednoznacznych terminów niż *zwierzę*, zastępując je leksemem *stworzenie*. Dla ilustracji przywołajmy definicję leksemu *owad* z *Wielkiego słownika języka polskiego*: „owad – stworzenie o ciele składającym się z głowy, tułowia i odwłoka, mające trzy pary nóg, charakteryzujące się złożonym cyklem życiowym”⁷. Podobnie znaczenie omawianego leksemu przedstawia *Współczesny słownik języka polskiego* B. Dunaja: „owad – małe stworzenie zbudowane z segmentów, z wyodrębnioną głową, tułowiem [...]”⁸. Obecność hiperonimu *zwierzę* w objaśnieniu znaczenia leksemu *owad* udało się zarejestrować w *Słowniku języka polskiego* pod redakcją W. Doroszewskiego: „zwierzę bezkręgowce z gromady o tej samej nazwie (*Insecta*), z typu stawonogów (*Arthropoda*), żyjące we wszystkich częściach świata i w najróżnorodniejszych środowiskach”⁹. Przytoczona definicja odzwierciedla jednak bardziej naukowy, niż językowy obraz owada.

Choć niewątpliwie *stworzenie* jest synonimem leksemu *zwierzę*, i słowniki synonimów niezbitnie tego dowodzą, to, mimo wszystko, utrwalona siła konotacyjna słowa *zwierzę* nie zawsze pozwala na definiowanie owada jako typu *zwierzęcia* (*zwierzę* – istota żywa niebędąca rośliną, człowiekiem, ptakiem, rybą ani owadem). Być może dlatego w większości polskich definicji słownikowych

⁴ *Wielki Słownik Języka Polskiego*. Zob. http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=12128&id_znaczenia=4610116&l=28&ind=0 [data dostępu: 13.04.2015].

⁵ *Słownik Języka Polskiego PWN*. Zob. <http://sjp.pwn.pl/szukaj/zwierz%C4%99.html> [data dostępu: 13.04.2015].

⁶ *Словарь русского языка в 4-х т.* Т. 1. Red. А.П. Евгеньева. Москва 1999, s. 483.

⁷ *Wielki Słownik Języka Polskiego*. Zob. http://www.wsjp.pl/index.php?id_hasla=20894

⁸ B. DUNAJ: *Język polski. Współczesny słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa 2007, s. 1150.

⁹ *Słownik języka polskiego*. Red. W. DOROSZEWSKI. Zob. <http://sjp.pwn.pl/doroszewski/owad> [data dostępu: 13.04.2015].

pojawiają się leksemy *istota*, *stworzenie*, które są mniej sugestywne i bardziej ogólnikowe, niż leksem *zwierzę*.

Jak się okazuje, definicje pojęcia *zwierzę*, uwzględniające kryterium odczuwania przezeń bodźców fizycznych i psychicznych, można odnaleźć w rosyjskich słownikach prawnych. Odzwierciedlają one jednak zdecydowanie nie językowy, lecz ustalony przez odpowiednie akty prawne obraz zwierzęcia jako istoty odczuwającej i posiadającej swoje prawa. Przywołajmy tutaj następującą definicję: „животные – все представители зоологического подтипа позвоночных животных, а также беспозвоночные, обладающие развитой нервной системой, способные испытывать чувство боли”¹⁰ („wszyscy przedstawiciele zoologicznego podtypu kręgowców, a także bezkręgowców, posiadający rozwinięty układ nerwowy, zdolni do odczuwania bólu”).

Z kolei w rosyjskich słownikach objaśniających widać nieco większą konsekwencję w klasyfikowaniu owada jako zwierzęcia. Przytoczmy kilka z nich:

- 1) **насеко́мые**, *-ых, мн.* (ед. **насеко́мое**, *-ого, ср.*). Зоол. Название класса беспозвоночных членистоногих **животных**, к которому относятся муха, пчела, клоп, муравей и др.¹¹;
- 2) Маленькое беспозвоночное членистоногое **животное**¹²;
- 3) Членистоногое **животное** с суставчатым телом и шестью ножками¹³.

W niektórych polskich słownikach również można znaleźć podobną definicję: „owad – drobne **zwierzę** mające zazwyczaj dwie pary skrzydeł, np. mucha, komar”¹⁴. Definicja ta wydaje się jednak nie do końca wyczerpująca, bo skoro owad to *zwierzę* „mające zazwyczaj dwie pary skrzydeł”, to czym wobec tego będą mrówka, skorek czy pluskwa, które skrzydeł nie mają (por. definicję rosyjską „название класса беспозвоночных членистоногих **животных**, к которому относятся муха, пчела, клоп, муравей и др.”). Zbieżną definicję odnajdujemy także w słowniku objaśniającym pod red. S.A. Kuzniecowa: „название класса беспозвоночных членистоногих животных, к которому относятся муха, пчела, клоп, муравей и др.”¹⁵. Podobnie interpretuje znaczenie polskiego leksemu M. Bańko, choć nie stosuje hiperonimu *zwierzę*: „owad

¹⁰ *Большой юридический словарь*. Red. А.Я. Сухарева, В.Е. Крутских. Москва 2007. Zob. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/lower/14699> [data dostępu: 13.04.2015].

¹¹ *Словарь русского языка...* Т. 2, s. 393.

¹² С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова: *Толковый словарь русского языка*. Москва 2001, s. 392.

¹³ Т.Ф. Ефремова: *Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва 2000*. Zob. <http://efremova.info/word/nasekomoe.html#VVda-LntlHw> [data dostępu: 13.04.2015].

¹⁴ *Словник Языка Польского PWN*. Zob. <http://sjp.pwn.pl/sjp/owad;2497139.html> [data dostępu: 13.04.2015].

¹⁵ *Большой толковый словарь русского языка*. Red. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург 2000, s. 599.

to małe stworzenie o sześciu nogach, na przykład mucha, motyl, mrówka, świerszcz [...]”¹⁶.

Na uwagę zasługuje również okoliczność, że w polskim językowym obrazie świata owady są utożsamiane z przedstawicielami innych klas zwierząt, które w języku, rzecz jasna, również jako takie nie są kategoryzowane, a mianowicie z robakami. Z naukowego punktu widzenia robakami są głównie pasożyty ludzi i zwierząt, takie jak tasiemce, owsiki, glisty ludzkie lub pijawki. K. Nitsch¹⁷ odnotował kilka różnych znaczeń tego słowa, uwarunkowanych terytorialnie. W Małopolsce i na Śląsku oznacza małego, biegającego owada (np. prusak, pluskwa, karaluch). Na Górnym Śląsku oznacza głównie robaki w zepsutym mięsie, serze i owocach oraz pasożyty przewodu pokarmowego, ale już nie prusaki, pluskwy czy gąsienice. Na zachód od Krakowa badacz zarejestrował to słowo, którym nazywano małe zwierzę, nienależące do ssaków, ptaków, gadów i ryb. Ponadto poświadczono zostały użycia słowa *robactwo* na oznaczenie wszelkiego rodzaju bydła i zwierząt gospodarskich – krowy, kury i kaczki.

Wydaje się zasadnym stwierdzenie, że w świadomości (zwłaszcza językowej) ludzi wyznacznikiem zwierzęcości są dwie cechy: 4 nogi + sierść. Zatem owad, jako stworzenie sześcionożne bez sierści, nie posiada wspomnianych wyznaczników zwierzęcości. Skłonni bylibyśmy również zaproponować tezę, że o zwierzęcości istot żywych może decydować kryterium ich utylitarności, to znaczy przydatności dla człowieka i tym samym ich bezpośredniej obecności w codziennym życiu ludzi. Ponadto, jak się wydaje, zwierzęciem można określić i te stworzenia, które wykazują, nazwijmy je umownie, „ludzkie”¹⁸ cechy, to znaczy odczuwają i manifestują emocje oraz wykazują przejawy inteligencji, czyli, by posłużyć się arystotelesowskim określeniem, posiadają duszę zmysłową. Częściowe potwierdzenie można znaleźć w rosyjskiej definicji, zawartej w słowniku objaśniającym D.N. Uszakowa: „животное – живое существо, способное чувствовать и передвигаться”¹⁹ (dosł. „zwierzę – żywa istota, zdolna do odczuwania i poruszania się”; por. także przytoczoną wcześniej rosyjską definicję ze słownika prawnego). Dlatego bardziej przejmujący dla człowieka jest akt zabicia na przykład konia, krowy, psa, sarny, świni, zająca niż, powiedzmy, ryby czy ośmiornicy, o uśmierceniu karalucha czy komara nie wspominając. Większość, jeśli nie 100% hasel w obronie praw i godności zwierząt dotyczy tej pierwszej grupy. Mało kto pro-

¹⁶ M. BAŃKO: *Inny słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa 2000, s. 1208.

¹⁷ K. NITSCH: *Robak (i gadzina)*. W: *Studia z historii polskiego słownictwa*. Kraków 1948, s. 116.

¹⁸ Określenie *ludzkie cechy* traktujemy czysto technicznie, nie mając na myśli tego, że odczuwanie emocji i myślenie to cechy wyłącznie ludzkie. Chodzi bardziej o sposób, w jaki ludzie postrzegają zwierzęta, to jest przez pryzmat określonych atrybutów psychicznych stereotypowo przypisywanych tylko ludziom.

¹⁹ *Толковый словарь русского языка*. Red. Д.Н. Ушаков. Москва 1935–1940. Zob. <http://dic.academic.ru/dic.nsf/ushakov/800274> [data dostępu: 20.04.2015].

testował przeciw zabijaniu ryb lub homarów, żywcem wrzucanych do wrzątku. Ciekawe dlaczego? Jeśli mowa o owadach, to pewnie dlatego, że tym zwierzętom nigdy nie przypisywano cech ludzkich, posiadania duszy, a umiejętności odczuwania w szczególności – raczej odwrotnie, o czym może świadczyć bogata polska i rosyjska „owadzia” frazeologia (na przykład: pijany jak bąk, ruszać się jak mucha w smole; присосаться как клоп – dosłownie „przyssać się jak pluskwa”, шуршать как тараканы за печкой – dosłownie „hałasować/szurać jak karaluchy za piecem”). Owady postrzegane były, z nielicznymi wyjątkami (na przykład pszczoła, mrówka, biedronka), jako zwierzęta niepożądane w bezpośrednim otoczeniu człowieka, w kulturze ludowej poddawano je rytuałom wygnania z ludzkich siedzib²⁰. Były tematem tabu, a ich nazw nie wymawiano lub zastępowano innymi słowami w obawie przed ich niezamierzonym „przywołaniem”²¹. W wielu kulturach były także symbolem śmierci i świata podziemnego.

Kolejnym powodem, dla którego owady nie są w języku (zwłaszcza polskim) uznawane za zwierzęta, może być ta okoliczność, że nie przypisuje się im posiadania duszy. Powiązanie zwierzęcości z duszą, choć pośrednie i zapewne nieco sztuczne, można zauważyć na przykładzie łacińskiego rzeczownika *animal* etymologicznie pokrewnego rzeczownikowi *anima* „dusza”. Poza tym pierwszy człon rosyjskiego terminu gramatycznego *одушевлённое существительное* „rzeczownik żywotny”, do którego, tak jak i w polskim, odnoszą się nazwy głównie zwierząt i ludzi, w dosłownym tłumaczeniu oznacza „obdarzony duszą”. Kwestia wydaje się też o tyle ciekawa, że w niektórych rosyjskich, zwłaszcza ludowych, wyobrażeniach i nominacjach owadów można dostrzec pewne związki z duszą. Otóż rosyjski leksem *бабочка* „motyl” zazwyczaj wiąże się z rzeczownikami *бабка* „babka” lub *баба* „baba”²². Obie nazwy związane są z mitycznymi wyobrażeniami, według których zmarli przodkowie odwiedzali świat ziemski w postaci motyli. Sama nazwa pochodzi od prasłowiańskiego słowa **baba*, oznaczającego „przodek”. A. Gura przypuszcza, że dany leksem może mieć także znaczenie „wiedźma, czarownica”²³. Według innych wierzeń w postaci motyla ulatywała dusza z ciała zmarłego. Dlatego w rosyjskim folklorze można spotkać inną nazwę motyla – *душечка* „duszyczka”. Zresztą podobne wyobrażenie istnieje i w innych kulturach, na przykład greckie słowo *ψυχή* oznacza, między innymi, motyla i duszę zmarłego.

Na podstawie przytoczonego materiału słownikowego, którego z pewnością nie można nazwać wyczerpującym i wszechstronnym, spróbujemy sformułować pewne spostrzeżenia końcowe. Jak się wydaje, w polskiej leksykografii znajdują

²⁰ Zdarzały się jednak wyjątki. W rosyjskiej kulturze ludowej obecność karaluchów w gospodarstwie domowym świadczyła o zamożności gospodarzy.

²¹ Por. A. КРАВЧУК-ТЮРА: *Tabu w dialektach polskich*. Bydgoszcz 2001, s. 209–212.

²² Por. П.Я. Черных: *Историко-этимологический словарь русского языка*. Т. 1. Москва 1999, s. 62–63.

²³ A. Гуря: *Символика животных в славянской народной традиции*. Москва 1997, s. 499.

odzwierciedlenie językowe wyobrażenia o owadach jako żywych organizmach, które nie są włączane do kategorii zwierząt, o czym może świadczyć sporadyczne stosowanie hiperonimu *zwierzę* w słownikowych eksplikacjach leksemu *owad*. Odmienne charakteryzowanie owada jako zwierzęcia poprzez bardziej konsekwentne stosowanie hiperonimu *zwierzę* obserwuje się w leksykografii rosyjskojęzycznej, co pozwala przypuszczać, że oddaje ona bardziej naukowy sposób postrzegania owadów, zgodnie z którym owad jest zwierzęciem.

Abstract

Is an Insect an Animal?

The article deals with the analysis of Polish and Russian definitions of the *owad* / *насекомое* ("insect") lexemes. On the basis of these definitions, the author tries to answer the question whether, from the linguistic point of view, insects are perceived as animals or not. It appears that in the majority of the Polish dictionary sources, the insect is not classified as an animal, while the Russian dictionary sources seem to be more consistent in classifying the insect as an animal. According to the author, this may be the result of the fact that the Polish dictionaries reflect linguistic notions of insects and, according to these notions, insects are not animals. On the other hand, the Russian dictionaries rely on scientific premises. These premises assume that an insect is an animal.

Keywords:

insect, animal, lexicography, the linguistic picture of the world, culture

Абстракт

Насекомое – это животное?

Настоящая статья посвящена анализу польских и русских словарных дефиниций лексемы *owad* / *насекомое*. На их основании автор пытается ответить на вопрос, являются ли насекомые животными с языковой точки зрения. В ходе анализа было обнаружено, что в большинстве польских словарных источников насекомые не классифицируются как животные, в то время как в русскоязычной лексикографии наблюдается большая, чем в случае польской, последовательность в соотношении насекомых с представителями царства животных. По мнению автора, эта разница обуславливается тем обстоятельством, что польские словари отражают языковые представления о насекомых, согласно которым насекомые животными не являются. Русские словари, в свою очередь, базируются на научных данных, согласно которым насекомые причисляются к животным.

Ключевые слова:

насекомое, животное, языковая картина мира, лексикография, культура